

УДК 159.942:2-184

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.3.16>

Проць Оксана Іванівна,

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри психології

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID ID: 0000-0001-8858-2823

СХИЛЬНІСТЬ ДО ЕМПАТІЇ ОСІБ ІЗ РІЗНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ ЇХ РЕЛІГІЙНОСТІ

DISPOSITION TOWARD EMPATHY OF PERSONS WITH DIFFERENT RELIGIOUS PECULIARITIES

У статті представлено результати емпіричного дослідження особливостей емпатії у релігійно віруючих осіб. З'ясувалась схильність досліджуваних до емпатії (та її особливості) в контексті тих релігійних проявів й особливостей релігійності, що притаманні досліджуваним.

До проведення емпіричного дослідження було залучено 117 осіб віку середньої дорослості: 52 чоловіків та 65 жінок. Усі досліджувані задекларували власну приналежність до християнської релігії. Інструментарієм послужили 6 діагностичних тестових методик, з яких 3 – орієнтовані на дослідження емпатії та окремих її аспектів, 3 – спрямовані на вивчення специфіки релігійності людини. Отримані емпіричні дані проаналізовано з використанням методів математико-статистичного аналізу даних, серед яких: кореляційний, кластерний та порівняльний види аналізу. У статті описано найбільш важливі статистично достовірні результати, на основі яких і зроблено висновки.

Виявлено, що чим більше людина прагне відповідати вимогам релігії, формально виконувати усі її вимоги й правила, прагне бути активним учасником релігійної громади, тим більше вона буде готовою практично допомагати іншим при потребі.

З'ясовано, що орієнтованість релігійно віруючої людини на максимальне дотримання моралі (що пропонується релігією і передбачає чітке дотримання вимог, правил, норм, прописаних у релігії, яку людина сповідує), взаємозв'язано із здатністю спрямовувати власну увагу на іншу людину, можливістю зрозуміти проблему та стан іншого.

Доведено, що у людей із різними психологічними особливостями їх релігійності схильність до емпатії відрізняється. У осіб, які виявили вищий рівень внутрішньої релігійності, переважає здатність радіти позитивним аспектам життя та стану інших людей. Водночас, особи, в яких домінуючою є зовнішня релігійність, частіше схильні надавати допомогу іншим при потребі, проте здатність емпатувати позитивним переживанням інших людей у них не проявляється.

Результати проведеного дослідження доводять, що дійсно пов'язані між собою здатність до емпатії (та окремі її аспекти) із особливостями релігійності у релігійно віруючих осіб (християн), які взяли участь у дослідженні.

Ключові слова: емпатія, схильність до емпатії, співпереживання, релігійність, особливості релігійності, релігійно віруючі особи.

The article shows the results of an empirical study of the empathic peculiarities of believers. The disposition of the people under study toward empathy (and its peculiarities) was defined within the context of the religious manifestations and peculiarities specific to the people under study.

The empirical study involved 117 middle-aged persons: 52 men and 65 women. All people under study declared their commitment to Christianity. The instrumentation was represented by 6 diagnostic text methods, out of which 3 were oriented toward the study of empathy and its separate aspects, and 3 were aimed at studying the religious peculiarities of a person. The obtained empirical data were analyzed with the application of mathematical and statistical data analysis, which include: correlation, cluster, and comparative types of analysis. The article describes the most significant statistically accurate results based on which the conclusions were drawn.

It was defined that the more a person strives to conform to religious contentions, formally fulfill all its rules and norms, and strives to be an active member of a religious community, the more such person is ready to give some practical support to those in need.

It was found that the believer's orientation towards the maximum conformity to morality (stipulated by the religion and providing for strict compliance with the requirements, rules, and norms of religion professed by a person), is interconnected with the ability to focus on the other person, understand the concerns and feelings of others.

It was proved that people with different psychological peculiarities of their religious commitment differ in their disposition toward empathy. The people who demonstrated a higher level of their inner religious commitment tend to be predominantly

happy about the positive life aspects and condition of the other people. At the same time, the people with predominantly outer religious commitment, are more frequently ready to support other people in need, however, the empathy towards the positive feelings of the other people has not been manifested.

The results of the study prove the interconnection between the disposition toward empathy (and its separate aspects) and the religious peculiarities of the believers (Christians) involved in the study.

Key words: *empathy, disposition toward empathy, compassion, religious commitment, peculiarities of religious commitment, believers.*

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Емпатія – здатність особистості співпереживати іншим, поняття, що передбачає вміння реагувати на зміни в поведінці іншої людини, у її міміці й жестах (невербальних проявах), здатність відчувати почуття й емоції оточуючих. Поняття «емпатії» у сучасній психологічній науці не нове. В давньогрецькій філософії уже містяться спроби проаналізувати феномен співчуття ближньому, співпереживання іншим [2]. Актуальність феномену емпатії є особливо важливою нині, враховуючи те, що суттєва кількість соціальних та психологічних проблем у сучасному індустріалізованому світі, орієнтованому на економіку, досягнення матеріальних благ, викликані, власне, не достатнім і не якісним рівнем міжлюдської взаємодії, низьким рівнем емпатії (або ж її відсутності взагалі). Це, у свою чергу, призводить до сприймання інших осіб як засобу для досягнення мети, породжує корисливе ставлення до оточуючих. Відтак, важливим завданням сьогодення є гуманізація суспільства, популяризація типу взаємовідносин між людьми, що мають ґрунтуватися на людяності, повазі до особистості та її почуттів. Отож, дослідження емпатії особистості в сучасному світі є актуальним.

В сучасній Україні кількість релігійно віруючих доволі велика. Так, за дослідженнями 2018 р. (дані центру Разумкова) Україна посідає 11-е місце за релігійністю серед 34 країн Європи. 31% населення в Україні вважає себе дуже релігійним. Серед дуже релігійного населення 22% мешканців України (13-е місце серед європейських країн) наголошують, що релігія має важливе значення в їхньому житті; 35% опитуваних осіб - зазначають, що відвідують релігійні богослужіння регулярно, щонайменше раз у місяць; стверджують, що моляться щодня; 32% декларують, що вірять у Бога з абсолютною впевненістю. А загальна кількість віруючих в Україні, станом на 2022 рік, становить 74,1% [6].

Релігійна доктрина (зокрема християнська) вимагає від людини милосердя, «любові до ближнього», прощення, співчуття й співпереживання. Християнство проголошує ідею Бога – Бога Добра, який є втіленням Любові, Милосердя, Справедливості. Власне, сам Бог, у християнській

релігії є Любов'ю у найбільш досконалому й ідеальному розумінні та прояві. Бог, у трактування християнської релігії, любить людину і віруючому пропонується уподібнитися до Бога. Тобто, стати Добром, Милосердям і Любов'ю, оволодіти тими досконалими якостями, якими володіє Бог [4].

Відповідно, зважаючи на моральний контекст релігії (зокрема, християнської), враховуючи наявність великої кількості віруючих осіб (християн) в сучасній Україні та аналізуючи значення емпатії у сучасному світі – емпіричне дослідження емпатійності у осіб релігійно віруючих – тема нині актуальна.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Емпатія виступає важливою соціальною емоцією людини. Передбачає «проникнення» у внутрішній світ іншої людини, розуміння її емоційного стану, почуттів, переживань, думок, а також співпереживання іншому. Емпатія передбачає здатність «бути долученим» у внутрішній світ іншої людини. Ключовим механізмом емпатії є ідентифікація. Співчуття іншій людині передбачає, насамперед, подолання власного егоїзму. Після чого людина здатна ототожнити себе з іншими. Лише після такого ототожнення, переживання іншого можуть стати для особистості «власними», переживаються як свої. Якщо ці переживання негативного змісту - людина прагне до припинення переживань та страждань, які належать іншому. Якщо ж негативні переживання іншої людини нарешті зникають – людина (у якої виникла емпатія) отримує від цього радість і задоволення [8, с. 137–145].

Феномен емпатії не має єдиного трактування і по-різному тлумачився представниками різних психологічних напрямків та шкіл. Так, емпатію намагалися пояснити й проаналізувати психоаналітики, зокрема, З. Фройд, наголошує на значенні ідентифікації з дорослими в дитячому віці для формування моральних якостей, а в процесі емпатійності особистості З. Фройд ключовим компонентом визначає імітацію (імітацію співчутливої поведінки іншою людиною) [8, с. 73-85].

Особливо ґрунтовні дослідження емпатії здійснювалися в рамках гуманістичного напрямку, в якому наголошується на позитивних якостях людини, на її прагненні до власного розвитку. Так, К. Роджерс, зважаючи людину від природи

«доброю» і такою, яка прагне до самовдосконалення, емпатію трактував важливою для особистісного зростання загалом. К. Роджерс розглядає поняття емпатії як чутливість до емоційних станів, що їх переживають інші [10].

Біхевіоризм, незважаючи на поведінковий акцент даного напрямку, не оминув увагою феномен емпатії [2]. Емпатійність біхевіористами розуміється в контексті наявності попереднього досвіду людини. Емпатія у біхевіоризмі вважається можливою у випадку наявності в людини досвіду, що передбачав би реакцію (емпатію) на схожий стимул.

Українські дослідники аналізують поняття «емпатії» з різних сторін і трактують дане поняття у різних вимірах. Н. Афанасьєва узагальнено виокремлює кілька ключових розумінь емпатії: емпатія – як розуміння почуттів та потреб інших осіб; емпатія – явище, одним із проявів якого може бути спільне відчуття (сприймання) й ставлення до подій, природи, мистецьких творів; акцент у трактуванні емпатії на емоційно-афективний зв'язок з іншими, відчуття стану іншої людини чи групи осіб; трактування емпатії як важливої складової психотерапевтичного процесу і розуміння її як здатності психолога/психотерапевта співчувати клієнту, що необхідно для ефективною взаємодії із ним [1].

Емпатію як складну інтегровану багаторівневу властивість особистості розглядає О. Орищенко. У структурі емпатії автор виокремлює три структурні компоненти: 1) формально-динамічний рівень, до якого відносить якісні та динамічні особливості емпатії (виникнення та процес емпатійної реакції); 2) змістовно-особистісний компонент емпатії, що, включає вибір простору для емпатичних переживань і морально-етичного змісту об'єкта емпатії; 3) соціальні та індивідуальні уявлення про існуючі соціокультурні «норми» емпатійних проявів, що відображає соціально-імперативний рівень [3, с. 16–17].

Вавринів О.С. узагальнено розглядає явище емпатії як багаторівневий, складний феномен, що передбачає у своїй структурі емоційний, когнітивний та поведінковий компонент [2, с. 30].

Іншим важливим поняття, що розглядати-меться у статті й досліджуватиметься емпірично є поняття релігійності. Релігійність людини передбачає засвоєння людиною релігії до якої вона належить. До релігійності особистості належать уявлення людини релігійного змісту, духовні переживання, ставлення до різних образів (постатей) релігії. Релігієзнавчий словник (А. Колодний та Б. Лобовик) пропонує трактувати поняття «релі-

гійність» як «...одне з важливих понять соціології релігії, що характеризує якісну і кількісну визначеність (ступінь, рівень, характер) суб'єктивного засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їхній вплив на поведінку, життєдіяльність віруючих, релігійної спільноти...» [5, с. 277].

Аналізуючи релігійність людини дослідники схиляються або до трактування релігійності в контексті індивідуальної характеристики, що виступає проявом конкретної релігії в індивідуальній свідомості людини або ж в колективній свідомості групи. Інший погляд на релігійність – трактування релігійності як суто особистісного феномену, що включає переживання релігійного змісту, релігійні міркування, почуття, психічний стан людини, зумовлений релігійними віруваннями та практиками, а також включає складний феномен релігійної віри.

Релігійність особистості – поняття не однозначне і по-різному трактоване дослідниками. Лише в Енциклопедичному словнику релігії містяться кілька визначення даного поняття: релігійність трактується як надмірна, безпідставна недоречна заглибленість особистості в релігійно проблематику; має місце трактування релігійності як віра та переконання людини у тому, що вона може взаємодіяти з Богом, в якого вірить; релігійність людини трактується як її (особистості) прагнення діяти поза межами матеріальних інтересів, можливість участі у спільноті та релігійній громаді однодумців, які також є релігійно налаштованими [9].

У двох варіантах розуміють релігійність людини Б. Спілка та Р. Аллен. Перший варіант трактування релігійності (Б. Спілка, Р. Аллен) – релігійність людини передбачає дослівне та беззаперечне сприйняття нею догматизму, пропонованого сповідуванню релігією. Інше ж трактування релігійності – релігійність розуміється як така, що застосовує абстрактні уявлення, передбачає багатогранність релігійного досвіду, характеризується ясністю та чіткістю буденної, побутової поведінки, на яку неодмінно накладаються релігійні норми (моральні норми й правила, передбачені в релігії) [7].

Зважаючи на те, що в релігії (християнській) Бог розуміється як абсолютна Любов і милосердя, сама ж релігія закликає людину «уподібнитися» до Бога, прагнучи до досконалості, досягнення якого можливе шляхом дотримання релігійних догм, дієвим прагнення до тих ідеалів втіленням яких є Бог, що передбачає милосердя до ближнього, здатність до прощення і співпереживання ближньому – тема емпатії в контексті релігійності людини є, безумовно, актуальною.

Мета дослідження: з'ясувати особливості емпатійності тих осіб, які вважають себе релігійно віруючими, враховуючи специфіку їх особистісної релігійності.

Виклад основних результатів дослідження.

Для проведення дослідження було використано дві групи методик. Перша група – методики, орієнтовані на дослідження особливостей емпатії: 1) методика «Діагностика рівня емпатійних здібностей». Методика містить 36 запитань та дає змогу оцінити емпатію у 6-х показниках, представлених у шкалах: «раціональний канал емпатії», «емоційний канал емпатії», «інтуїтивний канал емпатії», «установки, які сприяють емпатії», «здатність до емпатії», «ідентифікація емпатії». 2) Методика «Емоційна когнітивна і дієва емпатія (ЕКДЕ). Методика включає 36 запитань та надає можливість діагностувати такі показники: «позитивна емоційна емпатія», «негативна емоційна емпатія», «когнітивна емпатія», «дієва емпатія». 3) Методика «Дослідження рівня емпатійних тенденцій». Методика містить 36 запитань і дає змогу діагностувати рівень емпатійності людини.

Друга група застосованих у дослідженні методик орієнтовані на дослідження особливостей релігійності людини: 4) Опитувальник орієнтований на визначення типу релігійності (зовнішньої чи внутрішньої) (Г. Олпорт та Д. Росс). 5) Шкала персональної релігійності Р. Яворського. Методика-опитувальник налічує 30 запитань. Шкали: «віра», «мораль», «релігійні практики», «релігійне-Я». 6) Методика «Визначення релігійних уявлень» Д. Хутсебаута, що включає 33 запитання та вимірює показники, представлені шкалами: «беззастережна віра», «послідовна віра», «надмірна критика релігії», «віра за наявності доказів».

Отримані емпіричні дані було опрацьовано з використанням математико-статистичних методів аналізу. Застосовано кореляційний, факторний, кластерний види аналізу даних. Для їх реалізації використовувався пакет STATISTICA.

В ході дослідження було опитано 117 осіб. Серед них 52 чоловіків та 65 жінок. Вік досліджуваних 41–54 роки. Усі досліджувані – віку середньої дорослості. Серед досліджуваних, усі вказали, що вважають себе віруючими та задекларували власну приналежність до християнської релігії. Конфесійна приналежність у дослідженні не враховувалася (не було здійснено поділів на групи та врахування саме конфесійної приналежності в аналізі результатів), Проте серед досліджуваних осіб були вірні ПЦУ, УГКЦ, РКЦ.

Проаналізувавши отримані емпіричні дані, виявлено, що серед досліджуваних емпатія дуже низького рівня простежується у 3% досліджуваних віруючих осіб, низький рівень емпатії властивий 22% осіб, нормальний (середній) рівень емпатії – у 46% досліджуваних, емпатія дуже низького рівня виявилась у 4% опитаних, високий рівень емпатії продемонстрували 19%, осіб, дуже високий рівень емпатії виявлено у 6% усіх респондентів, які взяли участь в дослідженні.

Розглянувши рівні емпатії у загальній досліджуваній групі виявлено, що домінуючою характеристикою емпатійності є «негативна емпатія» – 47% досліджуваних домінуючим продемонстрували саме даний показник. Цей показник інформує про те, що особи схильні співчувати негативним станам (подіям, переживанням, життєвих обставинам, горю, що склалися в інших. Варто зазначити, що дослідження проводилося у період січня-квітня 2023 р., у м. Львів, в умовах війни. Імовірно, саме події сьогодення в Україні спонукають людей співчувати іншим саме у їх проблемах та переживаннях. «Дієва емпатія» – показник, що демонструє готовність діяти й допомагати іншим при потребі, виявився домінуючою характеристикою емпатійності у 28% опитуваних. «Когнітивна емпатія», як виразник здатності поставити себе на місце іншої людини, зрозуміти переживання інших, використовуючи саме когнітивну сферу – домінуюча характеристика емпатійності у 19% релігійно віруючих, які взяли участь у дослідженні. «Позитивна емоційна емпатія» – як здатність радіти успіхам, досягненням, позитивним емоціям та переживанням інших властива 6% осіб із досліджуваної групи.

Застосований кореляційний аналіз емпіричних даних показав, що у взаємозв'язку перебувають показники зовнішньої релігійності та дієвої емпатії ($r=0,51$ при $p<0,01$). Зовнішня релігійність часто сприймається науковцями, які замаються проблематикою психології релігії, в негативному контексті. Зовнішня релігійність часто трактується як формальна, традиційна, обрядова релігійність, які не передбачає внутрішніх переконань й емоційних переживання релігійного змісту. Іноді зовнішня релігійність трактується в споживацькому ключі (споживацьке ставлення людини до релігії і до Бога). Проте, зовнішня релігійність виступає, насамперед, первинним етапом у формуванні релігійності людини. Так, якщо розглядати онтогенез релігійності починаючи від дитячого віку, то у випадку зростання в релігійно віруючій сім'ї, дитина переймає у першу чергу зовнішні, атрибутивні ознаки релігійності. І лише

згодом, ці зовнішні прояви релігійності, можуть поступово перейти у внутрішні її форми (особисті переживання, власну релігійну віру та ін.). Водночас, розглядаючи зовнішню релігійність в дорослої людини (а усі досліджувані особи були віку середньої дорослості) можемо говорити про те, що вона передбачає формальні речі для віруючого: відвідування богослужінь, святкування свят, які є родинною традицією, виконання обрядів та приписів релігії, сповідання релігійної моралі, проте не завжди говорить про наявність внутрішніх глибинних переживань релігійного змісту. Статистично достовірний зв'язок між показником зовнішньої релігійності та емпатії може наводити на думку про те, що чим більше людина прагне відповідати вимогам релігії, формально виконувати усі її приписи й правила, прагне бути «своїм» у релігійній громаді – буде поштовхом людини до активності, орієнтованої на реальну дієву допомогу іншим. Тим пояснюємо кореляцію між показником зовнішньої релігійності та шкалою «релігійні практики» ($r=0,46$ при $p \leq 0,01$).

Внутрішня релігійність людини тісно корелює із позитивною емпатійністю ($r=0,32$ при $p \leq 0,01$). Це свідчить, що глибокі власні переконання й почуття релігійного змісту, внутрішня віра, трепет перед вищими силами сприяють тому, що людина буде бажати щастя іншим, радіти з їх позитивних переживань. Показник внутрішньої релігійності перебуває у тісному взаємозв'язку із негативною емоційною емпатією ($r=0,4$ при $p \leq 0,01$). Чим вищою є внутрішня релігійність людини (глибші релігійні переконання, переживання релігійного змісту, емоційність, пов'язані з виконанням релігійних практик та обрядів) тим більше людина співчуватиме іншим у їх переживаннях, стражданнях.

Мораль у релігійності (показник методики Р. Яворського) перебуває у взаємозв'язку з раціональним каналом емпатії ($r=0,37$ при $p \leq 0,01$). Усвідомлення своїх обов'язків як віруючого тої релігії, до якої людина себе відносить, намагання дотримуватися правил, норм, приписів, моральних догм, прописаних у релігії передбачає високий рівень здатності спрямувати власну увагу на іншу людину, мисленнево зрозуміти проблему та стан іншого.

Для більш детального аналізу емпіричних даних доречно було розбити досліджуваних на окремі групи. Для цього здійснено кластерний аналіз емпіричних даних. Для розподілу досліджуваних на групи використано шкали методики Г. Олпорта та Д. Росс, шкалу персональної релі-

гійності (Р. Яворського) та методику визначення релігійних уявлень Д. Хутсебаута. Кластерний аналіз дав змогу виокремити дві основні групи досліджуваних, з різними аспектами релігійності. Так, група 1 (умовно назовемо дану групу «особи з більш вираженою релігійністю») та група 2 (отримала умовну назву «особи з менш вираженою релігійністю»).

Для більш детального аналізу здійснено порівняльний аналіз даних у досліджуваних, які увійшли в різні кластери (умовні групи). Оскільки перевірка даних (по отриманих групах) засвідчила нормальний рівень розподілу, то для співставлення результатів було використано порівняльний аналіз за t-критерієм Стюдента. Так, статистично значиму відмінність ($t=4,33$ при $p=0,32$) виявлено між порівнюваними групами за показником внутрішньої релігійності. У осіб «з більш вираженою релігійністю» внутрішня релігійність є вищого рівня, у порівнянні з особами «з менш вираженою релігійністю». Проте за показником «зовнішня релігійність» статистично достовірної відмінності не виявлено.

У осіб «з більш вираженою релігійністю» суттєво вищим виявився показник емоційного каналу емпатії ($t=2,63$ при $p=0,41$), інтуїтивний канал емпатії ($t=3,21$ при $p=0,35$), позитивна емоційна емпатія ($t=3,48$ при $p=0,35$), у порівнянні з групою осіб з «менш вираженою релігійністю».

Висновки. Отож, проведене дослідження продемонструвало, що дійсно пов'язані між собою здатність до емпатії загалом та окремі її аспекти із особливостями релігійності у релігійно віруючих осіб (представників християнської релігії), які взяли участь у дослідженні. Орієнтація релігійно віруючої людини на моральний аспект у релігії, до якої вона належить, передбачає чітке дотримання вимог, правил, приписів, що вимагається релігією, яку людина сповідує, взаємозв'язано із здатністю спрямувати власну увагу на іншу людину, зрозуміти проблему та стан іншого, тобто із раціональним каналом емпатії.

З'ясовано, що у людей із різними психологічними аспектами їх особистісної релігійності емпатійність відрізняється. Так, у осіб, які продемонстрували вищий рівень внутрішньої релігійності переважає здатність радіти позитивним аспектам життя та стану інших людей, водночас, особи, в яких домінуючою є зовнішня релігійність, частіше схильні надавати допомогу іншим при потребі, проте здатність емпатувати позитивним емоціям оточуючих у них не проявляється.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Афанасьєва Н.Є. Особливості взаємозв'язку емпатійності та стратегій поведінки у конфлікті у студентів-психологів / Information and innovative technologies in the turbulence era: collective monograph. Publishing House of University of Technology, Katowice. 2022. С. 43-56. URL: http://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/28279/1/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D0%90%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%8C%D1%94%D0%B2%D0%B0_%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE.pdf
2. Вавринів О.С. Становлення поняття емпатії в психології / Теорія і практика сучасної психології. 2019. Т. 1, №2. С. 28–31. / http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_1/7.pdf
3. Орищенко О.А. Дифенційно-психологічний аналіз емпатії : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2004. 21 с.
4. Павленко П.П. Християнство як релігійно-моральна парадигма / Українське релігієзнавство. 2009. Спецвипуск 2. С. 94–108. / http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/44006/2009_2s_10.pdf?sequence=1
5. Релігієзнавчий словник / ред.-упоряд.: А.Колодний, Б.Лобовик. Київ : Четверта хвиля, 1996. 392 с.
6. Релігія і Церква в українському суспільстві: 2000-2021 рр. (соціологічне дослідження) / Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2021рр (Інформаційні матеріали). Київ, 2021. / https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf
7. Allen R.O., Spilka B. Committed and consensual religion: a specification of religious-prejudice relationships. / Journal for the Scientific Study of Religion. 1967. Vol. 6. P. 191–206.
8. Hoffman M.-L. Empathy and Moral Development : Implications for Caring and Justice. New York : New York University Press, 2002. 342 p.
9. Meagher P.K., O'Brien T.C., Consuelo Maria Aherne. Encyclopedic Dictionary of Religion. Mitchigan : D.C., 1979. 3815 p.
10. Rogers C.R. Empatic : an unappreciated way of being // The Counseling Psychologist. 1975. V. 5. N 2. P. 2–10.